

พัฒนาการเนยัตถะและนีตัตถะ

The Development of Neyyattha and Nītattha

¹พระมหาไวยชัยนรินทร์ มีสุวรรณ, ²มนตรี สิริโรจนานันท์, ³องปลัดศราวุธ จันทนะ

¹Phramaha Waichanin Meesuwat, ²Montree sirarajanant and ³Ong Palad Sarawut Chantana

^{1,2}มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ³วัดเขตรนบุญาราม สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

^{1,2}Thammasat University, ³Wat Khetranabunnaram, National Office of Buddhism, Thailand

Email: Waichanin007@gmail.com

Received September 4, 2025; Revised October 18, 2025; Accepted October 30, 2025

บทคัดย่อ

บทความนี้ศึกษาความหมายและพัฒนาการของแนวคิด “เนยัตถะ-นีตัตถะ” ในพระพุทธศาสนาเถรวาท อันเป็นหลักเกณฑ์ในการจำแนกพระธรรมเทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าระหว่างถ้อยคำที่ต้องตีความ (เนยัตถะ) กับถ้อยคำที่เข้าใจได้โดยตรง (นีตัตถะ) เพื่อป้องกันการบิดเบือนพระธรรมคำสอน อรรถกถาได้อธิบายว่า ถ้อยคำที่ใช้ “สมมุติ” เช่น “บุคคล” หรือ “สัตว์” เป็นข้อความเนยัตถะ เพราะไม่อาจยึดความหมายตามถ้อยคำ ต้องอธิบายประกอบให้สอดคล้องกับหลักปรมัตถสัจจะ ขณะที่คำสอนประเภท “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” เป็นนีตัตถะ เพราะสื่อสภาวะธรรมโดยตรง หลักการนี้สะท้อนแนวคิดทางภาษาว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษาโลกโดยไม่ยึดถือว่าเป็นสัจธรรมถาวร เนื่องจากภาษาเป็นสิ่งที่สัมผัสที่เปลี่ยนแปลงได้ตามบริบทสังคม

ต่อมาแนวคิดเนยัตถะ-นีตัตถะได้พัฒนาเป็นระบบ “สมมุติสัจจะ-ปรมัตถสัจจะ” ซึ่งเป็นพื้นฐานของทฤษฎีสัจจะสองชั้นที่นาคราชและอรรถกถาจารย์เถรวาทนำมาอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างถ้อยคำกับความจริงในพระธรรมเทศนา โดยพระพุทธโฆสาจารย์และพระธรรมปาละเถระได้สืบต่อแนวทางนี้ผ่าน “อุปจาระ” ซึ่งเป็นวิธีการตีความเชิงภาษาศาสตร์ เช่น ผลอุปจาระ การอุปจาระ ฐานอุปจาระ และอภิปุจฉาระ ทำให้เกิดระบบวิเคราะห์ถ้อยคำที่ซับซ้อนและลุ่มลึกยิ่งขึ้น แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของการตีความพระพุทธรวณะจากยุคพุทธกาลสู่ยุคอรรถกถาอย่างเป็นระบบ

คำสำคัญ: เนยัตถะ; นีตัตถะ; อุปจาระ

Abstract

This article examines the meaning and development of the concept of neyyattha–nītattha in Theravāda Buddhism, a hermeneutical principle used to distinguish between the Buddha’s discourses that require interpretation (neyyattha) and those that are directly

intelligible (nītattha), in order to prevent misrepresentation of the Dhamma. The commentarial tradition explains that expressions employing conventional designations (sammuti), such as “person” or “being,” are neyyattha statements because their literal meaning cannot be taken at face value and must be interpreted in accordance with the principle of paramattha-sacca (ultimate truth). In contrast, teachings such as “All conditioned phenomena are impermanent” are nītattha, since they directly convey the nature of reality. This distinction reflects a linguistic understanding that the Buddha employed worldly language without reifying it as ultimate truth, recognizing that language is a relative and context-dependent construct.

Subsequently, the concept of neyyattha–nītattha evolved into the framework of sammuti-sacca and paramattha-sacca, forming the basis of the two-truth theory later articulated by Nāgārjuna and developed within the Theravāda commentarial tradition to explain the relationship between linguistic expression and truth in the Buddha’s discourses. Buddhaghosa and Dhammapāla further advanced this interpretative approach through the notion of upacāra (“figurative usage”), a linguistic hermeneutic method encompassing categories such as phalūpacāra, karaṇūpacāra, ṭhānūpacāra, and abhedūpacāra. This development gave rise to an increasingly sophisticated system of textual analysis, demonstrating the systematic evolution of Buddhist hermeneutics from the time of the Buddha to the commentarial era.

Keywords: Neyyattha; Nitattha; Upacāra

บทนำ

การใช้ภาษาในพระพุทธศาสนามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการทำความเข้าใจพระธรรมคำสอนอย่างถูกต้อง เนื่องจากพระพุทธเจ้าทรงตระหนักถึงข้อจำกัดของภาษา และภาษาเป็นเพียงเครื่องมือในการสื่อสารกับสังคมในยุคนั้นโดยไม่ยึดติด (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) พระองค์ทรงแยกแยะคำสอนออกเป็นสองลักษณะคือ นีัตถะ (nītattha) คำสอนที่สามารถเข้าใจได้โดยตรง และ เนยยัตถะ (neyyattha) คำสอนที่ต้องอาศัยการตีความ (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) อรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมว่าคำสอนที่จัดเป็นเนยยัตถะมักกล่าวถึง “บุคคล” ซึ่งในระดับปรมาต্মแล้วไม่มีอยู่จริง จึงต้องตีความให้สอดคล้องกับหลักอนัตตา (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ภายหลังในยุคพุทธศตวรรษที่ 3 เป็นต้นมา นิกายสรวาสติวาทินได้นำเสนอการอธิบายคำสอนในเชิง “สมมุติสัจจะ” และ “ปรมาตมสัจจะ” (Karunadasa, 2010) ซึ่งเป็นกรอบที่ถูกใช้เรื่อยมาจนถึงคัมภีร์เถรวาทในยุคอรรถกถา ขณะที่ฝ่ายมหายานโดยเฉพาะนาคาชุนเสนอว่า ความจริงทั้งสองไม่แยกขาดจากกัน เพราะความจริงสูงสุดก็แฝงอยู่ในถ้อยคำสมมุติ (โสรัจจ์ หงส์ลดารมภ์, 2565) ในคัมภีร์เถรวาท แนวคิดนี้

ได้รับการต่อยอดไปสู่การวิเคราะห์เชิงภาษาศาสตร์ที่เรียกว่า “อุปจาระ” ซึ่งเป็นวิธีการตีความถ้อยคำเชิงอุปมา เพื่อป้องกันความเข้าใจผิด อุปจาระเริ่มจากประเภทเดียว คือ ผลอุปจาระ ในอรรถกถาที่ขนิทาย มหาวรรค (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) และพัฒนามาเป็น 13 ประเภทในยุคต่อมา ดังนั้น การทำความเข้าใจพัฒนาการจากแนวคิดเนยัตถะ-นิตัตถะ ไปสู่กรอบสมมุติสัจจะ-ปรมัตถสัจจะ และวิธีอุปจาระ จึงมีความสำคัญยิ่งต่อการตีความพระพุทธรูปอย่างลึกซึ้งและสอดคล้องกับเจตนารมณ์ดั้งเดิมของพระพุทธศาสนา

ความหมายและพัฒนาการของเนยัตถะ-นิตัตถะ

ในพาลวรรคแห่งอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ปรากฏความตอนหนึ่งที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงถึงบุคคลผู้มีความผิดร้ายแรง คือ ผู้กล่าวต่อพระตถาคตว่า “ผู้ที่แสดงคำสอนซึ่งมีความหมายต้องตีความ (เนยัตถะ) ว่าเป็นคำสอนที่มีความหมายตรงชัดเจน (นิตัตถะ) และผู้ที่แสดงคำสอนซึ่งมีความหมายตรงชัดเจน (นิตัตถะ) ว่าเป็นคำสอนที่ต้องตีความ (เนยัตถะ)” (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) การสับสนหรือตีความคลาดเคลื่อนในลักษณะนี้ พระองค์ทรงถือว่า เป็นการบิดเบือนพระธรรมคำสอนโดยตรง อรรถกถาของพระสูตรดังกล่าว ได้อธิบายความหมายของคำว่า เนยัตถะ และ นิตัตถะ ไว้อย่างละเอียด โดยยกตัวอย่างตอนหนึ่งว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลจำพวก 1 บุคคลจำพวก 2 บุคคลจำพวก 3 และบุคคลจำพวก 4 ดังนี้ จัดว่า เป็นข้อความเนยัตถะ” ข้อความนี้ถูกจัดเป็น เนยัตถะ เนื่องจากคำว่า “บุคคล” (puggala) เป็นเพียงสมมุติ ไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ไม่อาจยึดความหมายตรงตามถ้อยคำได้ หากแต่ต้องตีความโดยสอดคล้องกับคำสอนในระดับปรมัตถ์ ซึ่งไม่ยอมรับความมีอยู่ที่แท้จริงของ บุคคล สัตตะ ชีวะ หรือ อัตตา ดังนั้น ข้อความที่ใช้ถ้อยคำสมมุติเช่นนี้ จึงต้องทำความเข้าใจด้วยการอธิบายประกอบ เพื่อไม่ให้เกิดการยึดถือผิด ตรงกันข้าม คำสอนที่จัดเป็น นิตัตถะ คือ คำสอนที่สามารถเข้าใจได้โดยตรง โดยไม่จำเป็นต้องตีความต่อ เช่น “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตตา” (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ซึ่งแสดงลักษณะของสภาวะธรรมตามความเป็นจริง หลักการแยกแยะระหว่าง เนยัตถะ และ นิตัตถะ จึงเป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เพื่อป้องกันมิให้ผู้ฟังหรือผู้ศึกษาคำสอนเข้าใจผิดจากถ้อยคำสมมุติ และเป็นพื้นฐานของการตีความพระพุทธรูปจนจะต้องตามเจตนารมณ์เดิม โดยในคัมภีร์ชั้นหลัง นักปราชญ์ได้พัฒนาวิธีการอธิบายนี้ต่อไป จนกลายเป็นระบบการตีความที่ซับซ้อนมากขึ้น

ในทรรคของพระพุทธศาสนา ภาษาเป็นเครื่องมือการสื่อสารที่ชาวโลกรับรู้ร่วมกัน เป็นระบบภาษาของชาวโลก เป็นถ้อยคำสำนวนของชาวโลก และเป็นสิ่งที่ชาวโลกจัดวางขึ้นดังพุทธรูปที่ว่า “จิตตะ เหล่านี้แลเป็นโลกสมัญญา เป็นโลกนิรุติ เป็นโลกโวหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งตถาคตก็ใช้อยู่แต่ไม่ยึดติด” (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) พระพุทธเจ้าในฐานะบุคคลประวัติศาสตร์ที่ดำรงอยู่ภายในกรอบของเวลาและสถานที่ (สังคม) ที่มีระบบภาษาเฉพาะ จึงเป็นเรื่องปกติที่พระองค์จะต้องสื่อสารด้วยภาษาที่สังคมนั้นรับรู้ร่วมกัน อย่างไรก็ตาม พระองค์ก็ทรงใช้ภาษาอย่างมีสติ โดยไม่ยึดติดว่า ภาษาเป็นสัจธรรมที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เพราะภาษานั้นมีข้อจำกัดและเป็นสิ่งสัมพัทธ์ (relative) ที่จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนตามค่านิยมของสังคม (พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, 2548)

พัฒนาการต่อมาของคำสอนเนยยัตถะและนีตัตถะเกิดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 3 โดยนิกายสรวาสติวาทิน คือ คำอธิบายแบบสมมุติสัจจะและปรมาตตสัจจะ (Karunadasa, 2010) ซึ่งเป็นรูปแบบการตีความที่เถรวาทนำมาใช้อธิบายในยุครอรรถกถาเหมือนกัน แม้ว่าการแบ่งแยกนี้จะช่วยแก้ปัญหาบางประการเกี่ยวกับการแสดงธรรมทางพุทธศาสนาต่าง ๆ แต่ก็ทำให้เกิดคำถามใหม่ในระดับการอธิบายอีกชั้นหนึ่ง เช่น หากมีความจริงสองประเภท ความสัมพันธ์ระหว่างสองประเภทนี้ คืออะไร ? ความจริงทั้งสองประเภทนี้เป็นเพียงคำกล่าวสองประเภทที่มีโครงสร้างทางภาษา (เช่น โครงสร้างทางตรรกะ) ของตนเองซึ่งใช้กับขอบเขตการสนทนาที่แตกต่างกันหรือไม่ ?

นาคคารุณได้กล่าวถึงสัจจะทั้งสองไว้ในมูลมัธยมกการิกาเพื่อแสดงจุดยืนในความจริงสองชั้นทางพระพุทธศาสนาไว้ว่า “การอธิบายธรรมของพระพุทธเจ้าที่พึ่งพา “ความจริงสองประเภท” ได้แก่ ความจริงสมมติ (สมมุติ) และความจริงสูงสุด(ปรมาตต) ผู้ที่ไม่รู้จักการแบ่งแยกความจริงสองประเภท ย่อมไม่รู้จักความเป็นจริงลึกซึ้ง ในคำสอนของพระพุทธเจ้า ความจริงสูงสุดไม่ได้สอนแยกออกจากการปฏิบัติทางสมมติ และหากไม่บรรลุความจริงสูงสุด บุคคลไม่สามารถบรรลุนิพพานได้” (โสรัจจ์ หงส์ลดารมภ์, 2565) จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่า นาคคารุณเห็นว่า แม้จะเทศนาในเรื่องบัญญัติแต่ความหมายของปรมาตตธรรมก็แฝงอยู่ ดังนั้น ความจริงทั้งสองอย่างไม่ต่างกัน ไม่มีระดับให้แบ่งแยกว่า ระดับไหนจริงกว่ากัน เพราะข้อความปรมาตตเองก็แฝงอยู่ในข้อความบัญญัติ หากผู้ฟังไม่เข้าใจบัญญัติก็ไม่เข้าใจปรมาตต

ความเชื่ออีกกลุ่มหนึ่ง คือ ความเชื่อที่ว่า สมมุติสัจจะเป็นเท็จ เป็นสิ่งที่เกิดจากความเข้าใจผิดของปุถุชน สิ่งที่เป็นจริงมีเพียงสัจจะเดียว คือ ปรมาตตสัจจะ นักวิชาการกลุ่มนี้ ได้แก่ จันทรกิริติ เช่นข้อความว่า “สมมุติสัจจะเป็นเพียงภาพลวงตาที่ปิดบังปรมาตตสัจจะซึ่งเป็นสิ่งที่มีอยู่จริง” (Newland.G, 1992) “ด้วยเหตุนี้ ความจริงสองอย่าง จึงแยกต่างหากจากกันและกัน ไปด้วยกันไม่ได้” (Thakchoe. S, 2007) ที่อาร์วี มูรติ กล่าวไว้ว่า สมมุติสัจจะเป็นเพียงภาพปรากฏที่เกิดจากอวิชชา จึงเป็นจริงสำหรับคนเขลาเท่านั้น ส่วนปรมาตตสัจจะเป็นสิ่งเป็นจริงที่อยู่เบื้องหลังและอยู่ตรงข้ามกับสมมุติสัจจะ สิ่งที่เป็นจริงจะถูกเปิดเผยถูกค้นพบและเข้าใจได้ว่า เป็นสถานะที่เป็นจริงของสิ่งที่ปรากฏให้เห็น เมื่อได้ขจัดอวิชชาออกไปจนหมดสิ้น การขจัดสิ่งสมมุติต้องมาก่อนการรู้แจ้งความจริงปรมาตต (T.R.V. Murti, 1974)

พระอรรถกถาจารย์ฝ่ายเถรวาทยังใช้คำอธิบายที่อิงกับแนวคิดเนยยัตถะและนีตัตถะอยู่ คือ ไม่ได้มีส่วนในข้อถกเถียงเรื่องความจริง 2 ระดับ แต่เจาะจงอธิบายไปที่ตัวเทศนาแทนดังข้อความว่า

“พระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า มี 2 อย่าง คือ สมมติเทศนา (เทศนาเกี่ยวกับสมมติ) ปรมาตตเทศนา (เทศนาเกี่ยวกับปรมาตต) ในจำนวนเทศนาทั้ง 2 อย่างนั้น สมมติเทศนา มีรูปความอย่างนี้ว่า บุคคล สัตว์ หญิง ชาย กษัตริย์ พราหมณ์ เทพ มาร เป็นต้น ส่วนปรมาตตเทศนา มีรูปความอย่างนี้ว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชันธ ธาตุ อายตนะ สติปัฏฐาน เป็นต้น ในจำนวนเทศนาทั้ง 2 อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสมมติเทศนาแก่เหล่าพุทธเวไนย ผู้ที่ฟังพระธรรมเทศนาว่าด้วยเรื่องสมมติแล้ว เข้าใจเนื้อความทะลุปรุโปร่ง สามารถละโมหะบรรลुकุณวิเศษได้ ส่วนคนเหล่าใดฟังพระธรรมเทศนาว่าด้วยเรื่องปรมาตตแล้ว เข้าใจเนื้อความทะลุปรุโปร่ง สามารถละโมหะบรรลुकุณวิเศษได้ พระองค์ก็ทรงแสดงปรมาตตเทศนาให้เขาฟัง” (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

แนวคิดสัจจะ 2 มีบทบาทต่อการทำให้คำสอนพุทธศาสนาสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เนื่องจากพระอรรถกถาจารย์ได้นำแนวคิดนี้ไปให้เหตุผลอธิบายเพื่อปกป้องข้อครหาว่า คำสอนพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ลักลั่นกัน (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) อย่างไรก็ตามพระอรรถกถาจารย์ฝ่ายเถรวาท ได้พัฒนาแนวคิดการอธิบายคำสอนแบบเนยยัตตะขึ้นมาอีก โดยมีชื่อเรียกว่า “อุปจาระ”

พัฒนาการของการอธิบายเนยยัตตะสู่อุปจาระ

คำว่า อุปจาระ มีความหมายว่า “ใกล้” หรือ “ตามไฉน” หมายถึง การใช้ถ้อยคำในลักษณะที่ไม่ได้สื่อความหมายโดยตรง แต่ใช้ในความหมายที่สัมพันธ์ใกล้เคียงหรือโดยนัยเปรียบเทียบ วิธีการตีความเช่นนี้ปรากฏหลักฐานครั้งแรกในคัมภีร์มหาวรรคอรกถา ชื่อ สุมังคลวิลาสินี ซึ่งรจนาขึ้นโดยพระพุทโธสาจารย์เมื่อประมาณพุทธศักราช 1000 (คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2550) อุปจาระที่กล่าวถึงในคัมภีร์นี้ มีเพียงประเภทเดียว คือ ผลอุปจาระ หมายถึง สำนวนที่กล่าวถึง “ผล” แต่ที่จริงแล้วต้องการสื่อถึง “เหตุ” ดังข้อความว่า

“ทางที่น้ำ ลม หรือไฟไปแล้วย่อมปรากฏเพราะพัดพาหญ้าและต้นไม้เป็นต้นให้ล้มราบไป หรือเพราะเผาไหม้หญ้าและต้นไม้เป็นต้น แต่ทางไปนั้นนั่นแลที่ปรากฏแล้วก็ไม่ใช่เป็นต้นเหล่านั้นเลย ฉะนั้นใดทางไปของความแก่ก็ฉนั้นเหมือนกัน ปรากฏได้ด้วยอำนาจแห่งอาการ 32 มีฟันเป็นต้น หลุดไปแล้ว เป็นต้นบุคคล แม้หลับตาแล้วก็จับต้องได้ แต่ความมีฟันหลุดเป็นต้นนั้นแล ไม่ใช่ความแก่ เพราะว่า ความแก่ไม่ใช่สิ่งที่ใคร ๆ จะพึงรู้ได้ด้วยตา แต่เพราะเหตุที่อายุของผู้ถึงความแก่ ย่อมเสื่อมไป ฉะนั้น ความแก่ พระผู้มีพระภาค จึงตรัสไว้โดยผลอุปจาระว่า “ความเสื่อมอายุ” (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

ความเสื่อมแห่งอายุเป็นผลที่เกิดจาก “ชรา” หรือ “ชรตารูป” โดยตรง ดังนั้น สำนวนที่ว่า ความเสื่อมของอายุ จึงนับเป็นถ้อยคำที่กล่าวถึง “ผล” แต่แท้จริงแล้วหมายถึง “เหตุ” คือความชรา เนื่องจากความชราเป็นสิ่งที่มองเห็นได้ยากด้วยตาเปล่า แต่สามารถสังเกตได้ผ่านอาการที่ปรากฏ เช่น ผมหงอก ฟันหลุด ร่างกายโรยรา เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถึง “ความเสื่อมแห่งอายุ” เพื่อชี้ให้เห็นอาการของชราโดยทางอ้อม ข้อความนี้จึงถือได้ว่า เป็นหลักฐานการปรากฏครั้งแรกของวิธีการตีความแบบ อุปจาระในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

นอกจากอรรถกถาสุมังคลวิลาสินี พระพุทโธสาจารย์ยังได้แต่งอรรถกถาอีกสามคัมภีร์ ได้แก่ สารัตถปกาสินี (อรรถกถานิทานวรรค) อัญญสาสินี (อรรถกถาธัมมสังคณี) และ สัมโมหวิโนทนี (อรรถกถาวิงค์) ซึ่งในทั้งสามคัมภีร์นี้ ปรากฏการใช้อุปจาระแบบเดียวกันเพียงประเภทเดียว คือ ผลอุปจาระ

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ *ปรมัตถโคตติกา* (อรรถกถาสุตตนิบาต) ซึ่งพระพุทโธสาจารย์เป็นผู้รจนาขึ้นเช่นกัน ได้ปรากฏการใช้วิธีอุปจาระถึงสามประเภท ได้แก่ (1) ผลอุปจาระ (กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ) (2) การอุปจาระ (กล่าว ถึงเหตุแต่หมายถึงผล) (3) ฐานอุปจาระ (กล่าวถึงสถานที่แต่หมายถึงผู้อาศัย) โดยสองประเภทหลังนี้ เป็นการเพิ่มขึ้นใหม่ และมีข้อความในคัมภีร์แสดงให้เห็นอย่างชัดเจน ซึ่งถือเป็นพัฒนาการสำคัญของการตีความเชิงภาษาศาสตร์ในชั้นอรรถกถา ดังข้อความในคัมภีร์ว่า

“บทว่า วตฺถิโน (กระเพาะปัสสาวะ) ได้แก่ ปัสสาวะ ก็บทว่า วตฺถิโน นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยฐานอุปการะ” (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

บทว่า วตฺถิโน นี้ พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า เป็น ปัสสาวะ แทนที่จะเป็นกระเพาะปัสสาวะ ตามศัพท์ที่ปรากฏ วิธีการนี้เป็นวิธีการอธิบายที่เรียกว่า ฐานอุปการะ คือ ส่วนนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่หมายถึงผู้อาศัย คือ กล่าวถึงกระเพาะปัสสาวะอันเป็นที่อาศัยแต่หมายถึงปัสสาวะซึ่งเป็นผู้อาศัย ส่วนตัวอย่างของการอุปการะปรากฏในคัมภีร์ดังนี้

“ชื่อว่า อวิชฺขาย ปภทฺถํ ความว่า ก็เรากล่าวอัญญาวิโมกข์นี้ว่า “เป็นเครื่องทำลายอวิชชา” โดยการอุปการะ เพราะอาศัยนิพพานกล่าวคือเครื่องทำลายอวิชชาเกิดขึ้น” (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

คานานี้ปรากฏอยู่ใน อุทยสูตร ซึ่งกล่าวถึงอุทยมาณพ หนึ่งในจำนวน 16 มาณพที่มาทูลถามปัญหา กับพระผู้มีพระภาค อุทยมาณพได้ทูลถามถึง “อัญญาวิโมกข์” หรือภาวะหลุดพ้นอันรู้แจ้ง พระพุทธเจ้าจึงตรัสตอบโดยชี้ให้เห็นถึงกระบวนการ “ทำลายอวิชชา” ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การบรรลุอัญญาวิโมกข์ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายคำในคานานี้ว่า เป็นการกล่าวถึง “เหตุ” คือ การทำลายอวิชชา แต่แท้จริงแล้ว มุ่งหมายถึง “ผล” คือ อัญญาวิโมกข์ หรือนิพพาน วิธีการตีความเช่นนี้ จึงถูกจัดเข้าในประเภท การอุปการะ

สำหรับคัมภีร์อื่น ๆ ในช่วงสมัยเดียวกัน ส่วนมากพบการใช้อุปการะเพียงสองประเภท ได้แก่ ผลอุปการะ (กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ) และการอุปการะ (กล่าวถึงเหตุแต่หมายถึงผล) ตัวอย่างคัมภีร์ที่ใช้สองวิธีนี้ ได้แก่ อุทานอรรถกถา (ปรมัตถทีปนี) วิมานวัตถุอรรถกถา (ปรมัตถทีปนี) และ เถรีคาถาอรรถกถา (ปรมัตถทีปนี) ซึ่งทั้งหมดนี้ แต่งโดยพระธรรมपालเถระ ระหว่างพุทธศักราช 1071–1103 (Hermann Kuke, 2010)

อย่างไรก็ตาม มีคัมภีร์สำคัญที่พระธรรมपालเถระแต่งขึ้นและแสดงการพัฒนาอุปการะในรูปแบบใหม่ เรียกว่า อภูปการะ (การใช้ส่วนนที่ทำให้สิ่งซึ่งแท้จริงแล้วไม่ต่างกัน กลับถูกกล่าวให้เหมือนเป็นสิ่งที่ต่างกัน) คัมภีร์ดังกล่าว คือ เนตติอรรถกถา ซึ่งปรากฏข้อความตัวอย่างอันแสดงลักษณะการตีความในรูปแบบใหม่นี้ไว้อย่างชัดเจน

“บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า พุทฺธํ ได้แก่ นมสฺส บทว่า ทธิ ภวติ (กลายเป็นนมสัสม) ท่านกล่าวโดยเอกัตตณัย หรือโดยเอกโทปการะ ไม่ได้กล่าวโดยประการอื่น เพราะนมสตกับนมเปรี้ยวไม่เหมือนกัน เพราะเหตุนี้แลท่านจึงกล่าวว่า ความปรากฏในเวลาเดียวกันระหว่างนมสตกับนมเปรี้ยวไม่มี ดังนี้” (ธัมมपालเถระ, 2539)

ตัวอย่างของเอกโทปการะนี้ ท่านเริ่มต้นด้วยการอธิบายคำว่า เหตุ และ ปจฺจย ให้ต่างกัน โดยอธิบายว่า คำว่า เหตุ มีลักษณะไม่ทั่วไป แต่คำว่า ปจฺจย มีลักษณะทั่วไป (ธัมมपालเถระ, 2539) ทั้ง ๆ ที่คำว่า เหตุ และ ปจฺจย เป็นคำไวพจน์ซึ่งกันและกัน ดังคัมภีร์อริยานนปิทีปิกา กล่าวไว้ว่า เหตุ 12 คำ : นิमितฺต, การณ, ฌาน, ปท, พีช, นิพฺพณ, นิทาน, ปภว, เหตุ, สมภว, เสตุ, ปจฺจย (โมคคัลลานเถระ, 2559)

ดังนั้น ท่านอาจารย์ธรรมปาละ จึงอธิบายคำอธิบายนี้ว่า เป็นอภิปาจารย์ เพราะอธิบายคำว่า เหตุ และ ปจย ซึ่งมีความหมายไม่ต่างกัน ให้มีความหมายต่างกัน ส่วนเอกัตตณันั้น หมายถึง คำว่า เหตุ และ ปจย นั้น มีสภาพอย่างเดียวกัน คือ ทำให้ปัจจัยปັນนธรรมเกิดขึ้น และการที่ท่านธรรมปาละจารย์ อธิบายด้วยนมสดและนมส้ม เพราะนมสดและนมส้มนั้นเป็นสิ่งเดียวกัน แต่เกิดขึ้นไม่พร้อมกัน มีระยะเวลา ไม่เหมือนกัน เหมือนเด็กที่โตไปเป็นผู้ใหญ่ เราอาจพูดได้ว่า เหมือนเป็นคนละคนกัน แต่จริง ๆ แล้วต่างกัน แค่ช่วงวัย ซึ่งอาศัยความสืบต่อของรูปนามเกิดขึ้นเท่านั้นเอง

คัมภีร์จุฬินิเทศอรรถกถา ชื่อสัทธัมมปชโชติกา ที่แต่งโดยพระเทวเถระ ประมาณ พ.ศ. 1100 และคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา ที่แต่งโดยพระมหานามเถระในช่วงเวลาเดียวกัน ได้ใช้ผลูปาจารย์ และการอุปาจารย์ในการอธิบายคำสอนโดยอ้อม ซึ่งเรียกว่า เนยยัตถะ หรือ อมุขยะ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อรรถกถายุคเดียวกัน เช่น สลักขันธวรรคอรรถกถา, ทีฆนิกาย, กังขาวิตรณีอรรถกถา มาติกาวินัย เป็นต้น ไม่พบการใช้วิธีการอุปาจารย์ ดังนั้น ผู้เขียนจึงไม่กล่าวถึงคัมภีร์เหล่านั้นในบทความนี้

ในช่วงนี้ยังมีพระอรรถกถาจารย์คนหนึ่งที่เป็นพระภิกษุอาจารย์ด้วย คือ พระธรรมपालเถระ ท่านแต่ง คัมภีร์สลักขันธวรรคฎีกา มหาวรรคฎีกา ปาติกวรรคฎีกา มุลปณณาสกัฎีกา มัชฌิมปณณาสกัฎีกา อุปปณณาสกัฎีกา สคาถวรรคฎีกา นิทานวรรคฎีกา มหาวรรคฎีกา เอกกนิบาตฎีกา เป็นต้น (มินจิมหาสิริเชษะตุ, 2558) ซึ่งบรรดาฎีกาเหล่านี้ มีอุปาจารย์เพิ่มมาอีก 1 ได้แก่ ฐานูปาจารย์ คือ ส่วนวน ที่กล่าวถึงที่อาศัยแต่หมายถึงผู้อยู่อาศัย ดังมีข้อความในคัมภีร์นี้ว่า

“บทว่า อคารโต (จากเรือน) ได้แก่ จากผู้อยู่ในเรือน นิเทศนี้ท่านแสดงโดยการลบบทหลัง หรือโดย ส่วนวนที่กล่าวถึงที่อาศัย (ฐานูปาจารย์)” (ธัมมपालเถระ, 2539)

ข้อความในคัมภีร์ฎีกานี้ เป็นการอธิบายคำว่า อคารสมา ซึ่งปรากฏในประโยคเต็มว่า สทฐา อคารสมา อนคาริยัม ปพพชิตา “กุลบุตรมีศรัทธาแล้วออกบวชจากเรือน สู่เพศบรรพชิตไร้เรือน” (มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) อรรถกถาได้อธิบายคำว่า อคารสมา ด้วยคำว่า อคารโต “จากเรือน” และฎีกาได้ขยายความต่อไปอีกว่า อคารวาสโต หมายถึง “จากผู้ครองเรือน” การตีความนี้ชี้ให้เห็นว่า คำว่า อคารสมา ในที่นี้ไม่ได้หมายถึง “สถานที่” โดยตรง แต่หมายถึง “บุคคลผู้ครองเรือน” (ธัมมपालเถระ, 2539) อันเป็นการอธิบายตามหลักฐานูปาจารย์ คือ การกล่าวถึงสถานที่ (ที่อาศัย) แต่แท้จริงแล้ว หมายถึง ผู้อยู่อาศัย ดังนั้น แม้ในพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยส่วนใหญ่จะใช้คำแปลว่า “จากเรือน” แต่เมื่อพิจารณาตามแนวอธิบาย ในฎีกาแล้ว ความหมายที่ถูกต้องและสอดคล้องกับหลักอุปาจารย์ ควรแปลว่า “จากผู้ครองเรือน”

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 10-11 พบการใช้อุปาจารย์ 4 ประเภทหลัก ได้แก่ การอุปาจารย์, ผลูปาจารย์, อเหตุอุปาจารย์ และฐานูปาจารย์ ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 15 (Malalasekara, 1974) มีพระภิกษุอาจารย์สำคัญ คือ พระอานันทเถระ ผู้แต่งมูลฎีกา เพื่ออธิบายอรรถกถาอภิธรรม แม้คัมภีร์นี้จะไม่มีการเสนออุปาจารย์แบบใหม่ เพิ่มเติม แต่ยังคงใช้เพียงสองประเภทที่มีมาก่อนหน้านั้น คือ การอุปาจารย์ และผลูปาจารย์ พระอานันทเถระ จำพรรษาอยู่ในมหาวิหาร และมีศิษย์สำคัญ คือ พระพุทธปิยะ ผู้ประพันธ์คัมภีร์ ปทฐปฐิติไวยากรณ์ และปชชมธุ อันมีชื่อเสียง

ต่อมา ช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 นี้ เป็นช่วงที่มีอุปการะปรากฏเพิ่มขึ้นมาอีก 5 อุปการะ ได้แก่ ฐานอุปการะ คือ ส่วนนวกที่กล่าวถึงผู้อาศัย แต่หมายถึง ที่อาศัย โดยอุปการะนี้ปรากฏขึ้นในคัมภีร์สุโฆลาंतरการฎีกา แต่งโดยพระสังฆรักขิตมหาเถระ ดังข้อความว่า

“ประเภทของอสังการที่แสดงภาวะ คือ จุดมุ่งหมายของกวีทั้งหลาย ชื่อว่า ภาวะ โดยอรรถนั้น แม้กลุ่มบทนามเป็นต้นอันเป็นที่อาศัยของภาวาลังการนั้น ท่านก็เรียกว่า ภาวะ ในที่นี้ โดยฐานอุปการะ ” (พระสิริธัมมกิตติเถระ, 2560)

อสังการ หมายถึง หลักการตกแต่งถ้อยคำให้มีความงดงามและไพเราะ อย่างไรก็ตาม การเกิดขึ้นของอสังการย่อมขึ้นอยู่กับคำประเภทนามเป็นสำคัญ เพราะบทนามทำหน้าที่เป็นที่ตั้งหรือเป็นฐานให้เกิดการตกแต่งทางวาทศิลป์ได้ คำอธิบายนี้จึงกล่าวถึง ภาวาลังการ ในฐานะสิ่งที่อาศัยบทนาม แต่ในอีกแง่หนึ่งสามารถหมายถึง “บทนาม” ซึ่งเป็นที่อาศัยนั้นได้ด้วย เช่น ประโยคบาลีที่ว่า “กุนตา ปจรณติ” แปลว่า “หอกกำลังเที่ยวไป” ความจริงแล้วหอกไม่สามารถเคลื่อนไหวได้ด้วยตนเอง การเคลื่อนไหวของหอกย่อมต้องอาศัยแรงของผู้ที่ถือหอก ดังนั้น ประโยคนี้แม้จะกล่าวถึง “หอก” โดยตรง แต่ความหมายที่แท้จริงกลับหมายถึง “บุคคลผู้ถือหอก” ซึ่งเป็นผู้ทำให้การเคลื่อนไหวนั้นเกิดขึ้น

อีก 4 อุปการะที่เหลือนั้น ปรากฏในคัมภีร์นยาสะ ได้แก่ (1) เอกเทศอุปการะ คือ ส่วนนวกที่กล่าวถึงทั้งหมด แต่หมายถึงบางส่วน (2) สทิสอุปการะ คือ ส่วนนวกที่กล่าวถึงอุปมานะคือสิ่งที่นำมาเปรียบเทียบ แต่หมายถึงอุปเมยยะ คือ สิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ (3) คุณูปการะ คือ ส่วนนวกที่กล่าวถึงคุณของสิ่งของหรือบุคคล แต่หมายถึงบุคคลหรือสิ่งของที่มีคุณ (4) ตัทธัมมอุปการะ คือ ส่วนนวกที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

“ศัพท์ที่เป็นไปโดยหมู่แต่ปรากฏแม้ในส่วน อุทาหรณ์ รุกข์ ฉินฺทติ (ตัดต้นไม้) ปญฺเฑ ททฺโฆ (ผ่าถูกเผา) ศัพท์บางศัพท์ ถูกเรียกเช่นนั้น เพราะสณฺฐาน เป็นต้น เนื่องจากมีส่วนคล้ายกับสิ่งนั้น ดังในอุทาหรณ์ว่า สีนฺโหํ บุริโส (บุรุษผู้นี้ดังราชสีห์) บางศัพท์ถูกเรียกเช่นนั้นโดยคุณลักษณะ ดังในอุทาหรณ์ เป็นต้นว่า นิโลยํ ปญฺเฑ (ผ้านี้สีเขียว) บางศัพท์ถูกเรียกเช่นนั้นโดยตัทธัมมะ ดังในอุทาหรณ์ว่า สลวิสาณํ (เขากะต่าย)” (นยาสปกรณ์, 2566)

ตัวอย่างแรกแสดงลักษณะของ เอกเทศอุปการะ กล่าวคือ ในประโยคที่ว่า “ตัดต้นไม้” การกระทำที่แท้จริงไม่ได้ตัดต้นไม้ทั้งต้น แต่ตัดเพียงบางส่วน เช่น ลำต้นหรือกิ่งก้าน ทว่าถ้อยคำที่ใช้กลับกล่าวถึง “ต้นไม้” ทั้งหมด ดังนั้น จึงเป็นการกล่าวถึงสิ่งทั้งหมด (ต้นไม้) แต่แท้จริงแล้ว หมายถึง เพียงบางส่วน (ลำต้นหรือกิ่ง) เช่นเดียวกับกรณีที่กล่าวว่า “ผ่าถูกไฟไหม้” ซึ่งโดยความเป็นจริง ไฟไหม้เพียงบางส่วนของผ้า แต่ใช้ถ้อยคำเหมือนไหม้ทั้งผืน

ตัวอย่างถัดมาเป็น สทิสอุปการะ ดังประโยคที่ว่า “บุรุษผู้นี้ดังราชสีห์” แม้ในประโยคนี้ไม่มีคำแสดงการเปรียบเทียบชัดเจน (เช่น วีย หรือ อิว) แต่ก็เข้าใจได้โดยนัยว่า บุรุษย่อมไม่ใช่ราชสีห์ หากหมายถึงบุรุษที่มีลักษณะคล้ายราชสีห์ เช่น ความองอาจหรือความกล้าหาญ ดังนั้น ประโยคนี้จึงกล่าวถึงสิ่งที่เป็นเครื่องเปรียบเทียบโดยตรง (ราชสีห์) แต่แท้จริงแล้ว มุ่งหมายถึงบุรุษที่ถูกเปรียบ

ตัวอย่างที่สามเป็น คุณูปการะ ในกรณีทีกล่าวว่า “ผ้าสีเขียว” (นีโล ปิณฺฑ) ซึ่งตามหลักแล้ว ควรกล่าวเพียงว่า “นีล อหาร” (จงนำสิ่งที่มีสีเขียวมา) เพราะเป็นการระบุคุณลักษณะ (สีเขียว) แล้วหมายถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะนั้น (ผ้า) แต่ในที่นี้กลับกล่าวทั้งคุณ (สีเขียว) และสิ่งที่มีคุณ (ผ้า) ทำให้ตัวอย่างนี้ไม่ค่อยเด่นชัดนัก

ตัวอย่างสุดท้ายเป็น ตัทธัมมูปการะ ซึ่งใช้กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงให้เสมือนว่าได้อยู่จริง เช่น “เขากะตาย” (สสฺวิสาณฺ) ซึ่งในความเป็นจริงไม่มีเขาของกระต่าย แต่มีการสมมุติขึ้น เพื่อสื่อความหมายตามสำนวน ตัทธัมมูปการะ เช่นนี้แม้จะพบไม่บ่อยนักในพระไตรปิฎก แต่ก็มีปรากฏอยู่บ้าง

โดยสรุป ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ได้เกิดการเพิ่มรูปแบบอุปการะใหม่อีก 5 ประเภท เมื่อนำมารวมกับอุปการะ 4 ประเภทที่มีอยู่ในยุคอรรถกถา จึงทำให้ในยุคนี้มีอุปการะรวมทั้งหมด 9 ประเภท คัมภีร์ที่แต่งในสมัยนี้ เช่น สารัตถทีปนี ของพระสารีบุตร และวชิรพุทธวิภา ของพระวชิรพุทธ แม้จะมีการใช้อุปการะแบบหลากหลาย แต่ก็ยังคงอยู่ในกรอบของ 9 ประเภทนี้ และไม่มีการเสนออุปการะที่เกินไปกว่านี้ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 มีพระเถระชาวพม่าชื่อ อุปั๊ว (ที่คนไทยเรียกว่า หลวงตาสาก) ได้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์ภาษาบาลีที่มีเนื้อหาเล่มเล็กชื่อว่า คัมภีร์ตละ ซึ่งมุ่งอธิบายหลักการวิเคราะห์ทางไวยากรณ์และอภิปรายประเด็นต่าง ๆ ที่ซับซ้อนเกี่ยวกับการตีความทางภาษา ภายในคัมภีร์นี้ได้กล่าวถึง “อุปการะ” รวม 10 ประเภทที่สืบต่อมาจากคัมภีร์ยุคก่อนหน้า พร้อมกับเพิ่มรูปแบบใหม่ขึ้นอีก 2 ประเภท คือ สมปีอุปการะ และเอกเทศอุปการะ สำหรับสมปีอุปการะ อุปั๊วได้ยกตัวอย่างประโยค “คงคาย สสส ติฏฐติ” แปลว่า “ข้าวกล้าตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา” (ประมวลจุฬาสัททศาสตร์ 31 คัมภีร์, 2551) อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาตามหลักไวยากรณ์แล้ว ประโยคนี้ควรจัดเป็น สมปีอุปการะ มากกว่า สมปีอุปการะ เพราะคำว่า คงคาย หมายถึง “ใกล้แม่น้ำ” (สมปี) มิใช่ “ฝั่งแม่น้ำ” (สมปีปะ) การกล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ (สมปี) แต่หมายถึง ฝั่ง (สมปีปะ) จึงถือว่าเป็น สมปีอุปการะ ไม่ใช่สมปีอุปการะตามที่ผู้แต่งระบุ ส่วน เอกเทศอุปการะ ผู้แต่งยกตัวอย่างประโยคว่า “สมุทโท มยา ทิฏฺฐโ” หมายถึง “เราได้เห็นมหาสมุทรแล้ว” (ประมวลจุฬาสัททศาสตร์ 31 คัมภีร์, 2551) ประโยคนี้เป็นกรการกล่าวถึง “มหาสมุทร” ทั้งหมด (เอกเทศ) แต่ในความจริงผู้พูดเห็นเพียงบางส่วน (เอกเทศะ) ของมหาสมุทรเท่านั้น จึงเป็นตัวอย่างของเอกเทศอุปการะ ดังนั้น แม้ว่าผู้แต่งจะใช้คำว่า “สมปีอุปการะ” แต่เนื้อหาที่ให้มาสอดคล้องกับ สมปีอุปการะ มากกว่า และเมื่อรวมอุปการะที่มีมาก่อนหน้านี้เข้ากับสองประเภทที่กล่าวถึงในคัมภีร์คัมภีร์ตละ จึงทำให้ในยุคนี้ มีอุปการะรวมทั้งสิ้น 12 ประเภท

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ได้มีคัมภีร์หนึ่งชื่อว่า สัททสารัตถชาลินี เป็นคัมภีร์ไวยากรณ์ภาษาบาลีล้วน แต่งราว พ.ศ. 1899 โดยพระนาคิตเถระ ชาวพม่าซึ่งมีชีวิตอยู่ในสมัยพระเจ้ากิตติสยหุระ (ราว พ.ศ. 1855) ประพันธ์เป็นคาถา 516 คาถา แสดงเรื่องการเชื่อมคำ (สนธิ) จนถึงกิตกัจจาย ในช่วงต้นของคัมภีร์นั้นมีกณฑ์พิเศษ ซึ่งแสดงเรื่องอุปการะ 10 และนยะ 40 พร้อมกับตัวอย่างไว้ด้วย (ประมวลจุฬาสัททศาสตร์ 31 คัมภีร์, 2551) โดยอุปการะทั้ง 10 ที่แสดงในคัมภีร์นี้ก็เหมือนกับคัมภีร์ตละ

อุปการะอย่าง 13 มีชื่อว่า คุณูปการะ คือสำนวนที่กล่าวถึงผู้ที่มีคุณแต่หมายถึงคุณ สำนวนประเภทนี้เป็นสำนวนที่เกิดหลังสุดในบรรดาสำนวนอุปการะ โดยท่านอาจารย์ญาณธชเถระ (แลตีสยาตอ) เป็นผู้สังเกตเห็นแล้ว บัญญัติขึ้นมาในคัมภีร์อนุทีปนี ซึ่งท่านแต่งอธิบายปรมัตถทีปนี มีข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

พุทธ ศัพท์ ในบทว่า พุทธานุสสติ นี้ เป็นการกล่าวโดยอ้อมถึงผู้มีคุณ เพราะทัฬหะ (บุคคล
สิ่งของ) อันมีคุณถูกระบุคุณด้วยชื่อ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า การระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ชื่อว่า
พุทธานุสสติ (อนูทีปนี ข้อ 170)

คำว่า พุทธานุสสติ เมื่อตรวจสอบตามรากศัพท์ หมายถึง “การตามระลึกถึงพระพุทธเจ้า” กล่าวคือ
การนำใจระลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธองค์โดยตรง แต่เมื่อพิจารณาตามความหมายเชิงปฏิบัติ (ตามอรรถ)
กลับพบว่า สิ่งที่ถูกปฏิบัติระลึกส่วนใหญ่ มิใช่เพียงพระองค์ในฐานะบุคคล หากเป็น พระคุณ อันประเสริฐ
ของพระองค์ เช่น คุณ 9 ประการ มี อรหํ, สมมาสมพุทโธ, วิชชาจรณสมปนโน, โลกวิทู, อนุตตโร,
บุริสทมมสารถิ, สตถาเทวมนุสสานํ, พุทโธ, และ ภควา อันสรุปในคาถา “อิติปิโส ภควา...” เป็นต้น ด้วยเหตุนี้
อรรถกถาจารย์ในคัมภีร์ อนูทีปนี ซึ่งแต่งโดยพระญาณธชเถระ (แลตีสยาตอ) จึงอธิบายว่า การปฏิบัติ
พุทธานุสสติที่แท้จริง คือ การระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า มิใช่เพียงการนึกถึงพระพุทธรูปในฐานะบุคคล
เท่านั้น ในทางไวยากรณ์ คำว่า พุทธ ในที่นี้จึงเป็น คุณิ คือ “ผู้มีคุณ” หมายถึงพระพุทธเจ้าโดยตรง
แต่ความหมายที่มุ่งสื่อกลับเลื่อนไปยัง คุณะ คือ “พระคุณ” ของพระองค์ ซึ่งเป็นความหมายโดยอ้อม
ลักษณะการใช้เช่นนี้ จึงเข้าข่าย คุณูปการะ คือ การกล่าวถึงผู้มีคุณเพื่อให้หมายถึงคุณ ที่สำคัญ
“คุณูปการะ” นี้ จัดเป็นอุปการะประเภทที่เพิ่มขึ้นใหม่ในลำดับสุดท้าย จากการสังเกตและบัญญัติ
โดยพระญาณธชเถระ ซึ่งแม้จะเป็นนวัตกรรมทางการอธิบายของท่าน แต่ก็ยังคงยืนอยู่บนรากฐานแนวคิด
ดั้งเดิมของโบราณจารย์ คือ “การกล่าวถึงสิ่งหนึ่ง แต่หมายถึงอีกสิ่งหนึ่ง” เพียงแต่ขยายมิติให้ชัดเจนขึ้นว่า
ผู้ถูกกล่าวถึง คือ เจ้าของคุณ แต่เป้าหมายที่แท้จริงคือคุณสมบัติอันเลิศที่ท่านทรงไว้

พุทธ ศตวรรษ	พุทธ ศักราช	คัมภีร์/ เหตุการณ์ สำคัญ	ผู้แต่ง	ประเภท อุปการะ ที่ปรากฏ	จำนวน อุปการะ สะสม	รายละเอียด
10	1000	สุมังคลวิลาสินี	พระพุทธโฆसा จารย์	ผลูปการะ	1	หลักฐานครั้งแรกของ อุปการะ - กล่าวถึงผล แต่หมายถึงเหตุ
10	1000	สารัตถปกาสินี	พระพุทธโฆसा จารย์	ผลูปการะ	1	ใช้ผลูปการะ เช่นเดียวกับสุมังคล วิลาสินี
10	1000	อัญญุสสาสินี	พระพุทธโฆสา จารย์	ผลูปการะ	1	ใช้ผลูปการะ เช่นเดียวกับสุมังคล วิลาสินี
10	1000	สัมโมหวิโนทนี	พระพุทธโฆสา จารย์	ผลูปการะ	1	ใช้ผลูปการะ เช่นเดียวกับสุมังคล วิลาสินี

พุทธศตวรรษ	พุทธศักราช	คัมภีร์/เหตุการณ์สำคัญ	ผู้แต่ง	ประเภทอุปจาระที่ปรากฏ	จำนวนอุปจาระสะสม	รายละเอียด
10	1000	ปรมัตถโชติกา	พระพุทธโฆษาจารย์	ผลูปจาระ, การณูปจาระ, ฐานูปจาระ	3	เพิ่มการณูปจาระ, ฐานูปจาระ
10-11	1071-1103	อุทานอรรถกถา	พระธรรมपालเถระ	ผลูปจาระ, การณูปจาระ	2	ใช้สองประเภทหลักในการอธิบายเนยยัตถะ
10-11	1071-1103	วิมานวัตถุอรรถกถา	พระธรรมपालเถระ	ผลูปจาระ, การณูปจาระ	2	ใช้สองประเภทหลักในการอธิบายเนยยัตถะ
10-11	1071-1103	เถรีคาถาอรรถกถา	พระธรรมपालเถระ	ผลูปจาระ, การณูปจาระ	2	ใช้สองประเภทหลักในการอธิบายเนยยัตถะ
10-11	1071-1103	เนตติอรรถกถา	พระธรรมपालเถระ	ผลูปจาระ, การณูปจาระ, ฐานูปจาระ, อภูปจาระ	4	เพิ่มอภูปจาระ
10-11	1071-1103	สิลกขันธวรรคฎีกา/ฎีกาอื่น	พระธรรมपालเถระ	ผลูปจาระ, การณูปจาระ, ฐานูปจาระ	3	เพิ่มฐานูปจาระในฎีกา
10-11	1100	จูฬนิตเทสอรกถา	พระเทวเถระ	ผลูปจาระ, การณูปจาระ	2	ใช้ในการอธิบายเนยยัตถะ
10-11	1100	ปฐีสัมภิตามรรคอรรถกถา	พระมหานามเถระ	ผลูปจาระ, การณูปจาระ	2	ใช้ในการอธิบายเนยยัตถะ
15	1400-1500	มูลฎีกา (อภิธรรม)	พระอาณันทเถระ	ผลูปจาระ, การณูปจาระ	2	ใช้สองประเภทหลัก ไม่มีการเพิ่มประเภทใหม่
17	1600-1700	สุโพธาลังการฎีกา	พระสังฆรักขิตมหาเถระ	ฐานูปจาระ (เพิ่มใหม่)	5	เพิ่มฐานูปจาระ
17	1600-1700	นยาสะ	ไม่ระบุผู้แต่ง	เอกเทศูปจาระ, สติอุปจาระ, คุณูปจาระ, ตัทธัมมูปจาระ (เพิ่มใหม่)	9	เพิ่ม 4 ประเภทใหม่
17	1600-1700	สารัตถทีปนี	พระสารีบุตร	อุปจาระ 9 ประเภท	9	ใช้อุปจาระในกรอบ 9 ประเภท
17	1600-1700	วชิรพุทธิฎีกา	พระวชิรพุทธิ	อุปจาระ 9 ประเภท	9	ใช้อุปจาระในกรอบ 9 ประเภท

พุทธศตวรรษ	พุทธศักราช	คัมภีร์/เหตุการณ์สำคัญ	ผู้แต่ง	ประเภทอุปจาระที่ปรากฏ	จำนวนอุปจาระสะสม	รายละเอียด
18	1700-1800	คัมภีร์ตถะ	อุจิปัญ	สมิปปุจาระ, เอกเทศุปจาระ (เพิ่มเติม)	12	เพิ่ม 2 ประเภทใหม่
19	1899	สัทธสารัตถ์ชาลินี	พระนาคิตเถระ (พม่า)	อุปจาระ 10 ประเภท	10	แสดงอุปจาระ 10 และนยะ 40
สมัยใหม่	ไม่ระบุ	อนุทีปนี	พระญาณธจเถระ (แลตีสยาดอ)	คุณูปจาระ (เพิ่มเติม)	13	เพิ่มคุณูปจาระ เป็นอุปจาระประเภทสุดท้าย

สรุป

จากการศึกษาพัฒนาการของแนวคิด เนยัตถะ และ นิตัตถะ ตั้งแต่พระสูตรในพระไตรปิฎก อรรถกถา จนถึงคัมภีร์ฎีกา พบว่า ความเข้าใจเกี่ยวกับลักษณะของถ้อยคำในพระพุทธานุศาสนเป็นประเด็นสำคัญที่มีผลต่อการตีความพระธรรมอย่างลึกซึ้งและถูกต้อง พระพุทธเจ้าทรงแยกคำสอนออกเป็นสองลักษณะ เพื่อป้องกันความคลาดเคลื่อน คือ คำสอนที่มีความหมายตรง (นิตัตถะ) และคำสอนที่ต้องอาศัยการตีความ (เนยัตถะ) การแยกประเภทนี้ ยังได้กลายมาเป็นพื้นฐานของการพัฒนาทฤษฎีสัมมุติสังกะและปรมัตถสังกะ ในคัมภีร์ยุคหลัง รวมทั้งความคิดเรื่องสังกะสองระดับในศาสนาพุทธนิกายมหายาน ต่อมา คัมภีร์อรรถกถา และฎีกาได้ต่อยอดหลักการตีความนี้ให้ซับซ้อนขึ้น โดยพัฒนาวิธีที่เรียกว่า “อุปจาระ” เพื่ออธิบายถ้อยคำที่ไม่สามารถยึดตามตัวอักษรได้โดยตรง อุปจาระซึ่งเริ่มต้นจากเพียงประเภทเดียว ต่อมา ได้ขยายเป็น 13 ประเภทในช่วงพุทธศตวรรษหลัง ๆ กลายเป็นกรอบวิธีวิทยาสำคัญสำหรับการทำความเข้าใจหลักธรรม และคำสอนในพระไตรปิฎก ดังนั้น การศึกษาความแตกต่างของคำสอนแบบเนยัตถะและนิตัตถะ พร้อมทั้งการพัฒนาไปสู่แนวคิดอุปจาระ ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของ “ภาษา” ในฐานะเครื่องมือสื่อสารที่ต้องตีความอย่างมีชั้นเชิง ไม่ใช่สังกะที่เที่ยงแท้ การทำความเข้าใจถ้อยคำในลักษณะนี้ไม่เพียงป้องกันความเข้าใจผิดในพระธรรมเท่านั้น แต่ยังทำให้เข้าถึงความหมายอันลึกซึ้งของพระพุทธานุศาสน และทำให้เห็นว่า พระธรรมเทศนาไม่ว่าจะอยู่ในระดับสมมุติหรือปรมัตถ์ ล้วนมุ่งสู่เป้าหมายเดียวกันคือการนำพาสัตว์โลกให้หลุดพ้นจากทุกข์

เอกสารอ้างอิง

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2555). *วรรณคดีบาลี*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พีปกรณญาณธจเถระ. *อนุทีปนี*. สืบค้นเมื่อ 30 สิงหาคม 2568, จาก Tipitaka App /แลตีสยาดอ/อนุทีปนี/กมมฐฐานสงคหอนุทีปนา.

_____. (2552). *อภิธรรมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ประยูรสารไทยการพิมพ์.

- ธัมมปาเลเถระ. (2539). *เนตติอรรถกถา*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาน.
- _____. (2539). *มูลปณณาสกัฎฐิกา*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาน.
- ธัมมานันทเถระ และทอง หงส์ลดาธมภ์. (2523). *อภิธรรมเป็นพุทธพจน์แท้และสำนวนภาษาในพุทธศาสนา*.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อภิธรรมโชติกิจวิทยาลัย
- ประมวลจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 31 คัมภีร์. (2551). นครปฐม: โรงพิมพ์ซีไอโอเซ็นเตอร์.
- พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร. (2548). *ภาษากับการตีความในพระพุทธานุศาสน*. สืบค้นเมื่อ 30 ตุลาคม 2568,
จาก <https://www.mcu.ac.th/article/detail/517>
- พระโมคคัลลานเถระ. (2016). *คัมภีร์อภิธานปิฎก* (พระมหาไพโรจน์ นิธิรักษ์, จำรูญ ธรรมดา Trans.).
กรุงเทพฯ: หจก.ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์.
- พระสิริธัมมกิตติเถระ. (2560). *สุโพธาลังการะ อภินวฎฐิกา*. กรุงเทพฯ: ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2556). *อรรถกถาภาษาไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มินจิมหาสิริเชยะตุ. (2558). *ประวัติคัมภีร์พระไตรปิฎก*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สหธรรมิก.
- วชิรพุทธิเถระ. (2566). *นยาสาปกรณ*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์.
- โสรัจจ์ หงส์ลดาธมภ์. (2565). *โคลกมุลฐานว่าด้วยทางสายกลาง*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิพันดารา.
- G.P. Malalasekera. (1974). *Dictionary of Pali Proper Names*. 1st Indian Edition. Motilal Banarsidass.
- Guy Newland. (1992). *The Two Truths*. Ithaca. Snow Lion Publications.
- Hermann Kulke, K. Kesavapany, Vijay Sakhuja. (2010). *Nagapattinam to Suvarnadwipa Reflections on the Chola Naval Expeditions to Southeast Asia*. Manohar Publications,
- Karunadasa, Y. (2010). *THE THERAVĀDA ABHIDHAMMA*. Centre of Buddhist Studies, The University of Hong Kong.
- Sonam Thakchoe. (2007). *The Two Truths Debates: Tsongkhapa and Gorampa on The Middle Way*. Somerville. Wisdom Publications.
- T.R.V.Murti, (1974). *The Central Philosophy of Buddhism: A Study of Madhyamika System*. London. George Allen and Unwind Ltd.